

Amersfoort en de doornenkroon

Over een bijzondere relikwie in laat-middeleeuws Amersfoort

door LUDO JONGEN & FRED VAN KAN

Tegen het einde van de 14de eeuw woei er een frisse wind door de Kerk in de Lage Landen. De Deventenaar Geert Grote (1340-1384) preekte in afgeladen kerken hel en verdoemenis: de mensen moesten tot inkeer en bezinning komen en terugkeren naar de geloofsbeleving van de 3de- en 4de-eeuwse woestijnvaders. Die hadden zich letterlijk losgerukt van de wereld: in de eenzaamheid van de woestijnen in Egypte en Palestina hadden ze een leven geleefd zoals het evangelie dat voorschreef en zoals de apostelen dat geleefd hadden (*vita evangelica et apostolica*). Bij ontstentenis van woestijnen in ons natte en drassige kikkerlandje meenden Geert Grote en zijn volgelingen zich in de steden te moeten terugtrekken. In navolging van de woestijnvaders (de *devoti antiqui* of oude devoten) leefden de door Geert Grote geïnspireerde mannen en vrouwen gezamenlijk onder één dak, zorgden ze gezamenlijk voor hun levensonderhoud en hielden ze op gezette tijden godsdienstoefeningen. Naar analogie van de woestijnvaders worden ze moderne devoten of 'Broeders en zusters van het gemene leven' genoemd.¹ Ze stichtten huizen in een groot aantal steden in de Noordelijke Nederlanden.²

Ook in Amersfoort werden rond 1400 enkele huizen voor broeders en zusters van het Gemene Leven gesticht, aan of tegen de rand van de toenmalige stad.³ In de loop der eeuwen zijn veel van deze bouwwerken verloren gegaan. De Sint-Aegtenkapel op 't Zand is een van de weinige overblijfselen. Deze kapel maakte deel uit van het convent van augustinessen op de hoek van het (huidige) Spui en 't Zand.

In 1399 had een echtpaar hun huis geschonken aan zusters van het gemene leven. In 1404 namen deze vrouwen de Derde Regel (*regula tertia*) van Sint-Franciscus aan.⁴ Deze regel is geen kloosterregel in de strikte zin van het woord, want de drie kloostergeloften (armoede, gehoorzaamheid en kuisheid) worden niet afgelegd. Kerkrechtelijk gezien waren de mannelijke en vrouwelijke derde-ordelingen of tertiarissen dan ook gewone leken.⁵ In 1416 werd het convent, toegewijd aan de legendarische, vroegchristelijke maagd-martelares Agatha,⁶ een slotklooster. In 1455 ging de gemeenschap over tot de Regel van Augustinus.⁷

In de huizen en kloosters van de moderne devoten waren boeken belangrijk: ze werden er gelezen. Sommige gemeenschappen hielden zich ook bezig met het vervaardigen van boeken, zowel voor eigen gebruik als voor derden. Naast liturgische, Latijnse boeken verzamelde men devotionele literatuur, vaak in de volkstaal.⁸ Ook het Sint-Aegtenconvent beschikte over een bescheiden bibliotheek waaruit tenminste acht boeken bewaard zijn gebleven.⁹

Dat lichte d' heilig maget ma
trona op die derde laliden
vāder maent humus totter
en ons herē ihu xpi. die leuet
en regnert con god vā ewe
tot ewe. Amen. Dit is vād' doer-
ne crōē xpi. En hoe die tūch
vād' doerne creen x' tamerf
voet. quā m

Alfo mē leest i die coronā
hādē grote haerl. die
heiser was en comē vā vrom
rijt. So wist i die tijde dat se
he ihu xps die kerstē wou-
de plage sō mēt die grote
sūdē die die kerstē dedē m
alle die werelt. Also dat hi
vverecte dat heise volc. dat
dā sond'inge seer machtich
wert. so dat si se beyser van
tōstā minobele veel lants of
wōnē en seer veel volcs dode
en vengē ihu. om so wt die
beyser seer vuerē sō mēt
die grote stade die hi alle da-
ge hādē was. En en wist nēc
wat hi best doen mochte. doe
dit lāge gestā hadde en onse
he docht dat hi dat volc ghe-
noech ghecastāt hadde om
hore sūdē wille. So quā den
beyser te vore m sine sijn
dat hi soude struē en bōde
sendē totte comē haerl vā
vrom rijt. om hulpe en tvesty
vā hē. wāt die heise alle sijn
lant vnielde en sijn volc

v'flogē en ker veel gheuāge
en v'flage wāt. dat hi dat met
lore en wōde om gods wille
en om d' gemēente kerstēheit
wil. wāt en quā hi hē met te
hulpe die heise soude alle kerstē
heit vderne. doe comē haerl
die bueue las en die bode haer-
boet seap hadde ghegā. So
sloech comē haerl sijn oge op
ide hemel. mit son d' mēt gve
weemoedich. En hi sijnac mit
bittere tranē en seide. w hēue
genadige he ihu xps. is dit v
ghebūde wil. dat die kerstē
mēse aldus i amerlic ghepla-
get vōde om hore sūdē wille.
So bidde ic v hēue he dat ghi
dese i amerlic plage vā ons
neme wilt. En wilt ons v ged-
hē grācie en genade vlenē
en v ontfer hūch sō ons tōne
dat wi ons betere moete. En
wilt mi zeghe en victorie vke-
us en mi sterke mit uwer
godliker macht. dat ic v vrom-
de also wēstāe moet mit uwer
godliker hulpe dat v godliker
eer dā m gelege moet sijn.
En die ghemēen kerstēheit
dā of vblēet moet sijn. Als
die comē haerl sijn ghebet wt
had. so quā hi wēd totte bo-
de d' die alda tot hē ghesent
wāt vādē beyser vā tōstā-
minobele. en seide dat hi dat
geen doen wōde. wāt he

Één daarvan bevindt zich – verdeeld over twee banden – in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel.¹⁰ Deze codex was eigendom van het Sint-Aegtenconvent, getuige de bezittersaantekening op folium 151v van het eerste deel: ‘Dit boec hoert toe den convent van Sunte Aechten tAmersfoert op die Spoye.’ Naar alle waarschijnlijkheid werden de teksten ook in het Sint-Aegtenconvent afgeschreven en voltooid op 1 oktober 1481, de feestdag van Sint Remigius: ‘Dit boec is ghescreven int jaer Ons Heren dusent vierhondert ende LXXXI gheÿnt op Sunte-Remigius-dach’ (colofon van de kopiïste; folium 151v van het eerste deel).

Het eerste deel bevat een Middelnederlandse vertaling van het *Bonum universale de apibus* (of *Bijenboek*) van de 13de-eeuwse dominicaan Thomas van Cantimpré;¹¹ het tweede deel een aantal heiligenlevens in het Middelnederlands. Tussen het *Leven van Sint Matrona* (49v-50r) en het *Leven van Maria* (52v-53r) staat *Dit is vander doerne croen Christi ende hoe die tack vander doerne croen Christi tAmersfoer quam* (50va-52va).¹² Deze tekst vertelt hoe Christus’ doornenkroon van Constantinopel in West-Europa terecht kwam en vervolgens hoe de Amersfoortse Sint-Joriskerk in het bezit kwam van een takje uit die kroon.

Alvorens deze tekst te bespreken volgt hier eerst een moderne Nederlandse vertaling daarvan; in de bijlage wordt een kritische editie van de Middelnederlandse tekst gegeven.

Over de doornenkroon van Christus en hoe een tak daarvan in Amersfoort terecht kwam¹³ In de kronieken van Karel de Grote, [Rooms] keizer en koning van Frankrijk, kan men lezen dat Onze Heer Jezus Christus tijdens Karels regering de christenen wilde kastijden vanwege de grote zondigheid die de christenen overal ter wereld bedreven. Daarom hief Hij de heidenen op, zodat die buitengewoon machtig werden, veel land op de keizer van Constantinopel veroverden en veel van diens volk gevangennamen of doodden. De keizer sloeg de angst om het hart omdat hij dagelijks enorme schade leed en hij niet wist wat hij moest doen.

Nadat dit lange tijd geduurd had, meende Onze Heer dat Hij het volk voldoende gestraft had voor de zonden. Daarop bedacht de keizer [van Constantinopel] boodschappers met een brief naar koning Karel van Frankrijk te sturen met het verzoek om hulp en bijstand. Immers, de heidenen verwoestten zijn land en versloegen zijn volk waarvan al velen gevangengenomen of gesneuveld waren. Om wille van God en de gewone christenen kon Karel dit verzoek niet weigeren: als hij de keizer niet te hulp schoot, zouden de heidenen heel het christendom vernietigen.

Zodra Karel de brief had gelezen en de boodschappers hun zegje hadden gedaan, sloeg de koning buitengewoon bedroefd de ogen ten hemel en

terwijl hij bittere tranen vergoot, sprak hij:

– ‘O, lieve, goedertieren Heer Jezus Christus, is het uw gezegende wens dat de christenen op deze jammerlijke wijze gekastijd worden voor hun zonden? Ik smeed U, lieve Heer, om deze ellendige plaag van ons weg te nemen, ons uw goddelijke genade te schenken en ons uw barmhartigheid te laten zien zodat wij ons kunnen beteren. Schenk mij de overwinning en sterk mij met uw almacht opdat ik uw vijanden kan weerstaan dankzij uw goddelijke hulp. Daarin behoort uw eer gelegen te zijn en daarover moeten de gewone christenen zeer verheugd zijn.’

Zodra koning Karel zijn gebed beëindigd had, keerde hij terug naar de boodschappers van de keizer van Constantinopel en hij zei hun dat hij de keizer graag wilde helpen, omdat Onze Lieve Heer hem de noodzaak daartoe al eerder tijdens de slaap had geopenbaard.

Daarna riep hij iedereen in heel zijn rijk op zich aan te sluiten bij zijn leger, op verbeurte van lijf, goed en bezit. Zijn mensen mochten het niet laten afweten, maar ze moesten zich klaarmaken om met de koning tegen de heidenen op te trekken. Want de koning wilde de vijanden van God in de pan hakken òf tot het ware geloof bekeren. Nadat hertogen, graven, ridders en schildknapen, bisschoppen en al het andere volk de oproep van koning Karel hadden vernomen, maakten ze zich zo snel mogelijk gereed om met hun wettige vorst te leven en te sterven omwille van het christelijke geloof. Gezamenlijk trokken ze met hun koning naar het land van de keizer van Constantinopel.

Toen ze daar allemaal waren gearriveerd, ontving de keizer koning Karel en zijn troepen met alle eergar. De keizer beklagde zich vervolgens over de enorme schade die de heidenen de christenen berokkend hadden. Daarop trokken koning Karel en de keizer met hun troepen ten strijde. Met Gods hulp heroverden ze niet alleen al het land dat de christenen eerder verloren hadden, maar ze veroverden nog meer. Bovendien versloegen en vingen ze zoveel heidenen dat het aantal nauwelijks vast te stellen is.

Nadat koning Karel alles heroverd had, wilde hij terugkeren naar Frankrijk: hij had Gods wil volbracht. De keizer bedankte hem buitengewoon hartelijk en bood hem goud, zilver, kostbare edelstenen en sieraden aan. Hij verzocht Karel die mee te nemen omwille van God en hemzelf. De koning wilde echter niets hebben, omdat hij niet wilde dat men later zou beweren dat hij dit uit hebzucht had gedaan. Hij bedankte de keizer niet-temin voor diens edelmoedigheid. Daarop vroeg de keizer koning Karel: – ‘Zijn er in mijn rijk zaken die u graag zou willen hebben? Die geef ik u graag.’

Koning Karel antwoordde:

JONGEN/VAN KAN

- 'Ja zeker, beste heer keizer, u bezit kostbare juwelen die ik graag van u zou krijgen om ze mee te nemen naar mijn rijk.'
  - 'Wat zijn dat voor kostbaarheden?'
  - 'Beste heer keizer, dat zijn het stuk van het heilige kruis van Onze Heer, de gezegende kroon van Christus die Hem op goede vrijdag op het gezegende hoofd werd gedrukt ten bate van onze zonden, het hemd van Onze Lieve Vrouw, de doeken waarin Christus [als baby] werd gewikkeld, de rechterarm van Sint Simeon waarop hij Onze Lieve Heer droeg toen Diens gezegende Moeder Hem in de tempel opdroeg, en allerlei andere relikwieën én wilde beesten die in uw land leven.'
- De keizer antwoordde koning Karel dat hij heel graag aan diens wensen en nog veel meer tegemoet wilde komen.

Nadat de koning deze relikwieën van de keizer gekregen had, viel hij samen met heel zijn leger op de knieën en bad innig, met grote weemoed en onder tranen tot Onze Lieve Heer. Vanwege zijn passie, lijden en bittere dood vroeg Karel Hem met een echt wonder te laten zien of dit inderdaad de kroon was die Hij op goede vrijdag op zijn gezegende hoofd droeg omwille van onze zonden. Na dit gebed stelde Karel de kroon aan de bisschop van Napels, Daniël geheten, ter hand. De kroon begon direct te bloeien en werd vochtig van de hemelse dauw die zo'n lekkere geur verspreidde dat iedereen dacht in het aards paradijs te zijn geweest. Vele zieken werden genezen en vele blinden konden zien; nog veel meer wonderen geschieden in aanwezigheid van koning Karel.

Toen de koning deze wonderen zag, dankte en loofde hij Onze Lieve Heer. Karel nam zijn koninklijke handschoen en verzamelde de bloemen daarin. De handschoen vertrouwde hij vervolgens aan bisschop Daniël toe. Vanwege de vreugdetranen die de bisschop vergoot, lette hij niet op de handschoen en liet hij hem op de grond vallen. Onze Lieve Heer wilde echter niet dat deze kostbare bloemen verloren gingen of kapotgetrapt zouden worden. De engelen Gods namen de handschoen en de bloemen onmiddellijk op en hielden die meer dan twee uur in de lucht. Zodra de koning en zijn vazallen uitgebeden en uitgehuild waren, vroeg de koning zijn handschoen terug aan de bisschop. Vanwege zijn vreugdetranen kon de bisschop niets over de handschoen zeggen. Toen hij opkeek naar de hemel, zag hij de handschoen met de bloemen in de lucht hangen. Alle aanwezigen begrepen dat die daar vastgehouden werd door engelen. Iedereen verzonk in gebed en de handschoen daalde neer in handen van de koning. Hij nam de kostbare relikwieën, omhelsde de keizer en keerde huiswaarts.

Het hemd van Onze Lieve Vrouw en de doeken waarin Christus [als baby] gewikkeld was, bracht koning Karel naar Aken, naar de Onze-Lieve-

Vrouwekerk. Het stuk van Christus' kruis, de kroon en de andere relikwieën bracht hij naar zijn koninklijke residentie te Parijs. De bloemen van de kroon van Onze Heer veranderden in hemels manna en ook dat bracht hij naar Parijs, naar de kerk van de eerwaarde Sint Dionysius, waar het tot op de dag van vandaag wordt bewaard, tot lof van God, zijn gezegende Moeder en alle heiligen.

Tijdens een bezoek van de koning van Cyprus aan de koning van Frankrijk hoorde de Cypriotische vorst dat de doornenkroon van Onze Lieve Heer in de koninklijke kapel te Parijs werd bewaard. Toen hij na lange tijd huiswaarts wilde keerde, vroeg hij de koning van Frankrijk om een takje uit Christus' kroon. De koning van Frankrijk antwoordde dat hij dat graag deed en overhandigde hem met veel eerbetoon het takje uit de kroon van Onze Heer Jezus Christus. Daarop nam de koning van Cyprus dat takje mee naar huis.

Later wilde de keizer zich in Rome laten kronen door de paus. Daarom kwam hij onder vertoon van eer en waardigheid naar Rome. Ook de koning van Cyprus was aanwezig en hij had het takje van de kroon bij zich. Zodra de keizer gekroond was door de kardinaal van Ostia uit naam van de paus, gingen ze tafelen. Toen liet de koning van Cyprus zich iets ontval- len over de kostbare relikwie die hij bij zich had, [namelijk het takje] van de kroon van Onze Lieve Heer. Bij die woorden werd de kardinaal van Ostia ontstoken door een hevig liefdesvuur, want hij beminde de kroon van Christus ten zeerste. Daarom vroeg hij de koning van Cyprus om dat takje van de kroon van Onze Heer. De koning wilde geen nee tegen de kardinaal zeggen en gaf hem het takje van de kroon van Onze Heer. De kardinaal van Ostia bewaarde dat takje met grote eerbied zolang hij leefde.

Bij de kardinaal van Ostia woonde een deugdzaam man, heer Evert van Wede die later pastoor was van de kerk in Amersfoort. Evert van Wede wist te vertellen wat er met het takje van de kroon van Onze Heer gebeurd was na het overlijden van deze kardinaal: hij had zelf het genoemde takje van de kroon van Christus in bezit gekregen. Zowel de hertog van Gelre als de kerk van Utrecht vroegen hem herhaaldelijk hun het genoemde takje te geven. Maar dat was hij niet van plan, zoals ook God wilde. Hij bracht het daarentegen naar de kerk in Amersfoort waar men grote eerbied heeft voor God in de hemel en zijn gezegende Moeder, de maagd Maria, én de kroon van Onze Lieve Heer. Zoals men kan zien, is het takje beslagen met zilver en goud. Vanwege dit takje hebben de burgemeesters, de schepenen en de raad van de stad Amersfoort een groot feest ingesteld in de kerk in Amersfoort, met toe- en instemming van de deken en het kapittel van Amersfoort. Zij hebben daarvan een bezegelde brief aan het voornoemde

kapittel gegeven tot eeuwige gedachtenis. Dit takje laat men gewoonlijk twee keer per jaar aan het volk zien, te weten op goede vrijdag tijdens de liturgische plechtigheden én op de vrijdag ná het feest van de Kruisvinding [op 3] mei. Op die dagen kan men een grote aflaat van zeven jaar en veertig dagen verdienen namens de [Heilige] Stoel te Rome.

Bovenstaand verhaal valt in twee delen uiteen. Het eerste deel gaat over Karel de Grote en de verwerving van de doornenkroon, het tweede over de omzwervingen van een takje uit die doornenkroon tot en met de vereering daarvan in Amersfoort. Laten we beide delen onder de loupe nemen.

Karel de Grote: historische feiten en vrome fictie Al tijdens zijn leven had Karel, sinds 768 koning der Franken en sinds 800 keizer van het (West-)Romeinse Rijk, de bijnaam *Magnus*, de Grote, verworven. Zo'n vijftien jaar na zijn dood (28 januari 814) stelde Einhard de eerste biografie samen. Einhard had vanaf ± 791 behoord tot de kring van intimi rond de vorst. Hij kon dientengevolge putten uit persoonlijke herinneringen bij het samenstellen van zijn *Vita Caroli Magni* [*Leven van Karel de Grote*].¹⁴

Einhard rept echter met geen woord over Karels veldtocht naar Constantinopel. Wel maakt hij melding van de relaties die Karel de Grote opbouwde met Haroen-al-Rashid, de kalief van Bagdad.¹⁵ Einhard vertelt alleen dat gezanten van de keizer het graf van Christus en de plaats van zijn verrijzenis bezochten en dat de kalief deze heilige plaatsen onder het gezag van Karel plaatste. Ook gaat Einhard in op Karels contacten met verschillende Byzantijnse keizers.¹⁶

In een andere bron, de *Annales regni francorum* [*Jaarboeken van de koning der Franken*], valt te lezen dat in het jaar 799 een monnik uit Jeruzalem naar Rome kwam, aan Karel de Grote de zegen overbracht van de patriarch van Jeruzalem en hem relieken van het graf van Christus overdroeg.¹⁷ In deze *Annales* wordt eveneens vermeld dat Karel een andere geestelijke, Zacharias genaamd, naar de patriarch in Jeruzalem zond en dat die met twee monniken terugkeerde om de keizer de sleutels van het graf van Christus en van Calvarie aan te bieden.¹⁸ Over de doornenkroon wordt in deze bronnen met geen woord gerept.

Karel de Grote moet zo'n indrukwekkende persoonlijkheid geweest zijn dat na zijn dood allerlei heldendaden aan hem werden toegedicht. Dit proces van 'epische concentratie' heeft vele verhalen opgeleverd waarvan ook al in de Middeleeuwen werd betwijfeld of ze echt waar gebeurd waren.¹⁹ Zo ontstond aan het einde van de 11de eeuw het beroemde *Chanson de Roland* waarin Karel de Grote optreedt als bestrijder van de

Saracenen.

De historische kern van dit epos wordt zeer beknopt verteld door Einhard: in 777 had de emir van Cordoba de hulp van Karel ingeroepen om een opstand neer te slaan. Toen Karels troepen in 778 door de Pyreneeën huiswaarts keerden, werden ze door opstandige Basken tot de laatste man afgeslacht. Volgens Einhard behoorde onder anderen 'Roeland, markgraaf van Bretagne' tot de slachtoffers.²⁰

Deze verpletterende nederlaag op 15 augustus 778 groeide uit tot het *Chanson de Roland*. Daarbij werd de rol van de Basken overgenomen door verraderlijke Saracenen en werd alleen Karels achterhoede onder leiding van Roeland, Olivier en Turpijn in de pan gehakt.²¹

Tussen 748 en 794 was Turpijn aartsbisschop van Reims.²² Aan deze bisschop werd wel een levensbeschrijving van Karel de Grote toegeschreven, de *Historia Karoli Magni et Rotholandi* [*Geschiedenis van Karel de Grote en Roeland*]. Deze 12de-eeuwse tekst was in de Middeleeuwen wijdverspreid, getuige de minstens 170 handschriften met de Latijnse tekst en de vertalingen daarvan in vrijwel alle West-Europese volkstalen van de Middeleeuwen.²³ Karel de Grote treedt in deze tekst op als de bestrijder van de Saracenen in Spanje, want – net als de apostel Jacobus de Meerdere, naamgever en patroonheilige van Santiago di Compostella²⁴ – wordt Karel gezien als de kampioen van het christendom. Ongetwijfeld hebben de kruistochten in de 12de eeuw bijgedragen aan deze beeldvorming rond Karel.

Ofschoon Karel de Grote in deze teksten optreedt als verdediger van het christelijk geloof, onderneemt hij geen veldtocht tegen de Saracenen in het Midden-Oosten. Dat was wél het geval in de 11de-eeuwse *Descriptio qualiter Karolus Magnus clavum et coronam Domini a Constantinopoli Aquisgrani detulerit qualiterque Karolus Calvus hec ad sanctum Dyonisium retulerit* [*Beschrijving hoe Karel de Grote de sleutel en de kroon van de Heer uit Constantinopel naar Aken bracht en hoe Karel de Kale de kroon naar [de abdij van] Saint-Denis bracht*].²⁵ Deze Latijnse tekst bestaat uit twee delen.

In het eerste stuk verhaalt de auteur over een militaire expeditie van Karel de Grote naar het Midden-Oosten: hoe de keizer op verzoek van de patriarch Jeruzalem bevrijdt van de moslims, vervolgens Constantinopel bezoekt, daar als beloning belangrijke relieken verwerft en deze overbrengt naar Aken, waar zij wonderen bewerkstelligen.²⁶ Onder deze relieken zijn de passierelieken, allemaal verbonden met het lijden van Christus. In Aken – zo meldt de anonieme auteur – stelt Karel nu een jaarlijks feest in, te vieren in de tweede week van juni, waarbij deze relieken voortaan getoond worden.²⁷

In het tweede gedeelte van de *Descriptio* meldt de schrijver dat Karel de Kale (843-877) drie van de Akense passierelieken overbrengt naar de abdij van Saint-Denis, te weten de doornenkroon,²⁸ een nagel en hout van het kruis. De auteur van de *Descriptio* zou een monnik van de abdij van Saint-Denis zijn geweest:²⁹ hij zou de tekst te boek hebben gesteld ter legitimering van de relieken in Saint-Denis en van de grote jaarmarkt die met de verering van deze relieken was verbonden.³⁰ De auteur had ervoor kunnen kiezen om de relieken direct vanuit het Midden-Oosten naar Saint-Denis te laten komen. Maar het was in zijn tijd algemeen bekend dat Karel de Grote die waardevolle relieken naar Aken had laten overbrengen en dat enkele relieken dankzij Karel de Kale in Saint-Denis terecht waren gekomen.³¹

Op de *Descriptio* gaat een enigszins burlesk, episch gedicht over de pelgrimage van Karel de Grote naar het Midden-Oosten en Constantinopel terug.³²

Op 29 december 1165 was Karel de Grote op instigatie van keizer Frederik Barbarossa (1152-1190) door tegenpaus Paschalis III (1164-1168) heilig verklaard. Ter gelegenheid daarvan werd kort daarna een levensbeschrijving samengesteld, de *Vita Karoli Magni*. Onder andere voortbouwend op de hiervoor genoemde bronnen heeft de anonymus deze tekst in drieën gedeeld. Het eerste deel bevat een portret van de keizer, het tweede verhaalt over zijn tocht naar Jeruzalem en Constantinopel en het derde over Karels 'kruistocht' tegen de Saracenen in Spanje én zijn dood.³³

Ofschoon 'Rome' de verering van Karel de Grote nimmer heeft goedgekeurd, werd die verering oogluikend toegestaan, o.a. in Aken en Osnabrück.³⁴ Kennelijk drong die verering ook in onze streken door want eind 15de eeuw dook de legende op in een Middelnederlandse (proza-) vertaling van de *Legenda aurea* of *Gouden legenden*, een verzameling 'korte' heiligenlevens die de Italiaanse dominicaan Jacobus de Voragine tussen 1260 en 1267 had samengesteld.³⁵

Op 10 februari 1480 voltooidde Geraert Leeu te Gouda de tweede druk van het eerste deel van het *Passionael*, de Zuid-Middelnederlandse vertaling van de *Legenda aurea*.³⁶ Ook de eerste druk van dit werk was in 1478 bij Geraert Leeu van de persen gerold.³⁷ De tweede druk is echter geen simpele herdruk, want in vergelijking met de eerste druk is de tweede uitgebreid, zoals in het colofon wordt verantwoord:³⁸

Het tis te weten dat achterin dit boeck staen drye legenden die in die tafel niet gheteykent en sijn, te weten als van Sinte Nicasius, van coninck Kaerl die Grote ende van Sinte Willem.

[Men moet weten dat aan het eind van dit boek drie legenden zijn opgenomen die niet in de inhoudsopgave staan, namelijk die van Sint Nicasius, die van koning Karel de Grote en die van Sint Willem.]

En inderdaad vindt men ná de ‘officiële’ tekst deze drie legenden waarvan die van Karel de Grote de volgende ‘titel’ heeft:

Opten acht ende twintichsten dach in januario: *Legende vanden groten Karolo, coninck van Vrancrijck ende oec keyser van Roemen, den heylighen confessoer.*

[Op de achtentwintigste januari: de legende van Karel de Grote, koning van Frankrijk en tevens keizer van Rome, de heilige belijder].

De levensbeschrijving van Karel de Grote beslaat zo’n 15 kolommen. In het verhaal kunnen vier delen onderscheiden worden:

- 1> beschrijving van Karels uiterlijk en karakter;
- 2> Karels tocht naar Jeruzalem en Constantinopel;
- 3> Karels verovering van Spanje;
- 4> Karels dood en begrafenis.³⁹

Deze indeling komt wonderwel overeen met die van de anonieme *Vita Karoli Magni* die in Aken werd samengesteld. Dat Leeu deze legende niet al in de eerste druk van het *Passionael* heeft opgenomen, heeft ongetwijfeld te maken met de handschriftelijke bron: het handschrift van de Zuidnederlandse vertaling van de *Legenda aurea* die Leeu in 1478 op de drukpers legde, bevatte de legende van Karel de Grote niet, evenmin als die van bijvoorbeeld de heilige Clara die toch alom werd gezien als een tweede Franciscus.⁴⁰

De *Legenda aurea* is in de loop der tijden door aanvullingen en invoegingen een complex boek geworden.⁴¹ Jacobus de Voragine had zijn legendenverzameling geordend volgens de feestdagen van de heiligen door het kerkelijk jaar heen, maar tussendoor bespreekt hij enkele feesten van het zogenaamde tijdeigen, d.w.z. de wisselende, van Pasen afhankelijke feesten. Omdat het kerkelijk jaar begint met de Advent (de vierde zondag vóór Kerstmis), opent de *Legenda aurea* met een beschouwing over de Advent; het werk eindigt met een beschouwing van het feest van de kerkwijding. De eerste echte legende is die van de apostel Andreas wiens feestdag op 30 november wordt gevierd; de laatste legende is die van Barlaâm en Josophat (feestdag 27 november).

Afhankelijk van tijd en plaats werden legenden toegevoegd aan het oer corpus van 128 ‘verhalen’. Enerzijds konden nieuwe, eigentijdse heiligen worden opgenomen; anderzijds konden lokale patroonheiligen een plaats krijgen. Daardoor werd de verzameling allengs dikker, zodat men het werk gewoonlijk in tweeën splitste in een *Winterstuk* (eindigend met de legende van de vroeg-christelijke martelares Christina, feestdag 24 juli) én een *Zomerstuk* (vanaf de legende van Jacobus de Meerdere; feestdag 25 juli). Gheraert Leeu heeft voor zijn *Passionael* deze indeling aangehouden waarbij *Winter-* en *Zomerstuk* op verschillende dagen van de persen kwam.⁴²

Vergelijking van de *Legende van Karel de Grote* uit Leeus *Passionael* en het eerste deel van de ‘doornenkroon’-tekst uit het Amersfoortse Sint-Aegtenhandschrift maakt duidelijk dat beide teksten aan elkaar verwant zijn. Hoe die relatie precies ligt is niet duidelijk. Enkele verschillen kunnen in elk geval opgemerkt worden:

- 1> in de *Legende* trekt Karel naar het Midden-Oosten omdat de patriarch van Jeruzalem uit de stad verdreven is;
- 2> in de *Legende* krijgt de keizer van Constantinopel (overigens Constantijn geheten) een droom waarin hem wordt aangeraden de hulp van Karel de Grote in te roepen; in de Amersfoortse versie zegt Karel de Grote tegen de boodschappers dat hij een droom heeft gehad;
- 3> in de *Legende* wordt bisschop Turpijn expliciet genoemd;
- 4> in de *Legende* wordt gemeld dat de passierelikwieën teruggevonden zijn door Helena, de moeder van keizer Constantijn de Grote;⁴³
- 5> in de *Legende* maakt Daniël, de bisschop van Napels, het kistje met de doornenkroon open, een andere bisschop, Ebroïnus geheten, ‘vergeet’ later de handschoen mee te nemen.
- 6> in de *Legende* wordt weliswaar gezegd dat het hemels manna bewaard wordt in Saint-Denis en dat de andere relieken in Aken liggen, maar over Parijs wordt niet gerept; in het Amersfoortse doornenkroonverhaal wordt aan het einde de koninklijke kapel in Parijs genoemd als plaats waar relikwieën worden ondergebracht.

Ongetwijfeld wordt met deze koninklijke kapel de Sainte Chapelle bedoeld. Daar berustte inderdaad een doornenkroon die afkomstig was uit Constantinopel. Ten tijde van de Vierde Kruistocht (1202-1204) was deze relikwijn in het bezit van de Byzantijnse keizer; die raakte hem in 1204 kwijt aan de Latijnse keizer, die zijn plaats in nam. Keizer Boudewijn II droeg de kroon in 1238 over aan koning Lodewijk IX van Frankrijk, bijgenaamd ‘de Heilige’ (1226-1270), in ruil voor militaire steun. In de praktijk kocht

Lodewijk IX de Heilige toont de passielikwieën; tekening uit Matthew Paris' *Chronica maiora* (±1250) (Cambridge, *Corpus Cristi College, Ms. 16*)

de koning de kroon van de Venetianen, die hem op dat moment in handen hadden als pand voor een lening.⁴⁴ Lodewijk bracht de kroon met andere passierelieken naar Parijs en bouwde er de Sainte Chapelle voor, die in 1248 werd voltooid.⁴⁵

Van Parijs via Cyprus en Rome naar Amersfoort In het tweede deel van het Amersfoortse doornenkroonverhaal wordt Evert van Wede genoemd als degene die de relik van de doornenkroon naar Amersfoort bracht. Hij blijkt een historisch figuur te zijn.

In 1369 was Evert of Everaert rector of pastoor⁴⁶ van de kerk van het Gelderse Voorst. Die functie oefende hij niet zelf uit: hij was subdiaken en had de priesterwijding dus nog niet ontvangen; bovendien studeerde hij nog.⁴⁷ Verder wordt hij genoemd in een oorkonde van 8 maart 1382.⁴⁸ Op die datum kwamen de kerkmeesters van de Sint-Joriskerk met de deken en het kapittel overeen dat de kerkmeesters aan de geestelijken jaarlijks drie pond zouden uitkeren. In ruil zouden de geestelijken memoriediensten voor de ziel van wijlen Evert van Wede houden op de woensdag en de

donderdag ná het feest van de Kruisvinding (3 mei).⁴⁹ Bovendien zouden zij het feest van de doornenkroon van Christus⁵⁰ vieren als dubbelfeest,⁵¹ te beginnen met de vespers op de donderdag na Kruisvinding (3 mei) en gevolgd door de hoogmis en getijden op vrijdag, de feestdag zelf.⁵² Bovendien zouden zij die dag de relik van de doornenkroon tonen. Dit laatste zouden de kanunniken ook doen op de vrijdag na Kruisverheffing (14 september).⁵³

Uit deze oorkonde blijkt niet alleen dat Evert van Wede een reëel, historisch figuur is, maar bovendien dat er een directe relatie bestaat tussen hem en de relik van de doornenkroon. Gecombineerd met de gegevens uit het Brusselse Sint-Aegten-handschrift kunnen we concluderen dat Evert van Wede inderdaad een takje van Christus' doornenkroon heeft overgedragen aan de kerkmeesters van de Sint-Joriskerk. Of hij ook ooit pastoor is geweest van deze kerk, valt niet uit een andere bron dan het handschrift te bevestigen. Evert van Wede behoorde ongetwijfeld tot de adellijke familie Van Wede die het huis Wede onder het latere Hoogland bezat.⁵⁴

Volgens het Amersfoortse doornenkroonverhaal maakte Evert van Wede deel uit van het gevolg van de kardinaal-aartsbisschop van Ostia en liet deze hem de doorntak na. Deze kerkvorst zou in Rome namens de paus de Duitse koning tot keizer hebben gekroond en direct daarna uit handen van de daarbij aanwezige koning van Cyprus de relikwie van de doornenkroon hebben ontvangen, die deze koning op zijn beurt van de Franse koning had meegekregen. Nu is er in de tijd die verliep tussen de bouw van de Sainte Chapelle in Parijs tot het jaar waarin Evert als overleden wordt genoemd, maar één keer een keizer door een kardinaal-bisschop van Ostia gekroond, en wel Karel IV op Paaszondag 1355 door Pierre Bertrand de Colombier. Koning van Cyprus was op dat moment Hugo IV de Lusignan (1324-1359), en koning van Frankrijk in die periode Jan II de Goede (1350-1364).⁵⁵ Waarschijnlijk zijn zij met Evert de hoofdrolspelers in de geschiedenis van de Amersfoortse doornenkroon. In dit verband is het interessant om te melden dat in diezelfde 14de eeuw, in 1367, de Franse koning Karel V (1364-1380), zoon van Jan II de Goede, een doorn uit de doornenkroon schonk aan een ander kapittel in de Nederlanden, dat van Sint-Marie op het Binnenhof in Den Haag.⁵⁶

Tenslotte wordt in het uit Amersfoort afkomstige handschrift verteld dat zowel de hertog van Gelre als de (Dom)kerk te Utrecht bij Evert ijverden om de doorntak te ontvangen. Hij koos er echter voor de tak naar Amersfoort over te brengen. De relatie van Evert met de hertog ging

misschien terug op zijn rectoraat in het Gelderse Voorst.

Reliekverering in Amersfoort Zoals we zagen, vereerde men vanaf 1382 in Amersfoort de relik van de doorntak begin mei en in september. In de loop van de 15de eeuw kwam aan het tonen in september een einde, daarvoor in de plaats werd de relik nu op Goede Vrijdag tijdens de liturgische plechtigheden voor de kerkgangers uitgestald. Bij die gelegenheid werden de aanwezigen waarschijnlijk met wijwater besprenkeld of konden zij met wijwater een kruis slaan.⁵⁷ De aflaat die de gelovigen verdienden door de relik te vereren, bedroeg een verkorting van de tijd die zij in het vagevuur moesten doorbrengen met zeven jaren en veertig dagen.⁵⁸

De reliekschrijn met de doorntak bevond zich in de Sint-Joriskerk voor één van de drie altaren die voor het oksaal stonden, waarschijnlijk voor het Heilig-Kruisaltaar; er brandde een godslamp voor. Dit valt af te leiden uit het testament van Hildegond en Wychart Scaap uit 1481. Daarin schonken zij olie voor deze godslamp.⁵⁹

Het belang van de relik van de doornenkroon blijkt uit de eer die de Utrechts bisschop Frederik van Baden (1496-1517) er in 1496 aan bracht bij zijn inhuldiging in Amersfoort.⁶⁰ Voor die gelegenheid was er een tafel geplaatst in de buurt van het Bouwliedenaltaar. Die tafel had men bekleed met een altaarlaken en twee brandende kaarsen. De reliekschrijn met de doorntak en ook het stuk van het Heilig Kruis dat in de Sint-Joriskerk werd bewaard,⁶¹ stonden erop. Voor deze tafel knielde de bisschop op een bank en bad daar enige tijd. Daarna offerde hij voor de doorntak. Tenslotte nam de deken van het kapittel de relikwie van de doorntak ter hand om de bisschop daarmee te bestrijken.

Besluit Aan het eind van de Middeleeuwen was er een grote devotie voor het lijden en de kruisdood van Christus.⁶² De aanwezigheid van een relik van de doornenkroon én een relik van het Heilig Kruis waren mogelijk de aanleiding voor een toespitsing van die devotie in en om de Sint-Joriskerk. Die kwam ook tot uitdrukking in het aanbrengen van een omvangrijke geschilderde kruisweg aan de buitenzijde van de kerk, de inrichting van een Heilig-Grafkapel in de kerk en van de *Arma Christi* (Wapenen van Onze Heer), een beeldengroep op de plek waar nu de Boterwaag staat.

In deze beeldengroep stond een beeld van de lijdende Christus centraal: Hij zit daar op een steen, geboeid, met de doornenkroon op het hoofd en een mantel om de schouders, een zogenaamde Christus-op-de-koudesteen. Verder maakten werktuigen en symbolen die met Christus' lijden werden verbonden, er deel van uit.⁶³

15de-eeuws Christusbeeld in de Sint-Joriskerk te Amersfoort.^b

Van de Grafkapel resteert niet meer dan een 15de-eeuws liggend Christusbeeld dat zich in de noordmuur van de kerk bevindt. Het werd bij de restauratie van 1962/1969 teruggevonden en maakte oorspronkelijk met beelden van Jozef van Arimathea en Nicodemus deel uit van een grafleggingsgroep.⁶⁴ In zijn studie over de Sint-Joriskerk veronderstelt Emmens dat deze groep via een nis ook van buiten zichtbaar zou zijn geweest en een rol vervulde in de kruisweg.⁶⁵

Twee schilderijen van de middeleeuwse kruisweg zijn gedeeltelijk bewaard gebleven: één met de zesde statie (Christus en Veronica) en één met Christus-op-de-koude-steen. Beide bevonden zich oorspronkelijk tegen de koorsluiting aan de buitenzijde van de kerk: tijdens de restauratie van 1962-1969 zijn ze naar de binnenzijde van de kerk overgebracht.⁶⁶

In augustus 1572 kwam er een abrupt einde aan de devotie voor de doornenkroon. De reliek van de doornentak ging toen bij de beeldenstorm door de geuzen verloren. In de rekening van de Sint-Joriskerk over 1572/1573 staat dan ook opgetekend dat het niet meer nodig was om nog water voor het koor te brengen op Goede Vrijdag en op het Feest van Kruisvinding, 'overmits de tack van de doornenkroon des Heeren wech is' [omdat de tak van de doornenkroon van de Heer verdwenen is].⁶⁷

Amersfoort, op het feest van Bernadette Soubirous MMIII

BIJLAGE⁶⁸**Dit is vander doerne croen Christi ende hoe die tack vander doerne croen Christi tAmersfoer quam**

Alsomen leest in die coroniken vanden groten Kaerl, die keyser was ende coninc van Vrancrijk, so wast in dien tijden dat Onse Here Jhesus Christus die kerstenheit woude plagen overmits die grote sunden die die⁶⁹ kersten deden in alle die werelt. Also dat Hi verwecte dat heyden volc dat dan sonderlinge seer machtich wert so dat si den keyser van Constantinobele veel lants of wonnen ende seer veel volcs doden ende vengen. Hier om so wert die keyser seer verveert overmits dien groten scade die hi alle dage lydende was ende en wist niet wat hi best doen mochte.

Doe dit lange gestaen hadde ende Onse Here docht dat Hi dat volc ghenoech ghecastiet hadde om hore sunden wille, so quam den keyser te voeren in sinen syn dat hi soude scriven ende boden senden totten coninc Kaerl van Vrancrijk om hulp ende troest van hem. Want die heyden alle sijn lant vernielden ende sijn volc <50vb> verslogen ende seer veel ghevangen ende verslagen waren. Dat hi dat niet laten en woude om Gods wille ende omder gemeenre kerstenheit wil, want en quaem hi hem niet te hulpen, die heyden souden alle kerstenheit verderven.

Doe coninc Kaerle die brieven las ende die boden haer boetscap hadden ghedaen, soe sloech coninc Kaerl sijn ogen op inden hemel mit sonderlinger groter weemoedicheit ende hi sprac mit bitteren tranen ende seide:

– ‘O, lieve, genadige Here Jhesus Christus, is dit u ghebenedide wil dat die kersten menschen aldus jamerlic gheplaget werden om hore sunden wille? So bidde ic U, lieve Here, dat Ghi dese jamerlike plage van ons nemen wilt ende wilt ons u godlike graciën ende genade verlenen ende u ontfermherticheit over ons tonen dat wi ons beteren moeten. Ende wilt mi zeghe ende victorie verlenen ende mi sterken mit uwer godliker macht dat ic u vyanden also wederstaen moet mit uwer godliker hulpen dat u godlike eer daerin gelegen moet sijn ende die ghemeen kerstenheit daerof verblijt moet sijn.’

Als die coninc Kaerl sijn ghebet uut had, so quam hi weder totten boden die aldaer tot hem ghesent waren vanden keyser van Constantinobelen ende seide dat hi dat geern doen woude, want hem <51ra> Onse Lieve Here te voeren gheopenbaert had in sinen slaep.

Ende hi dede ghebiden doer al sijn landen – bi lijf ende bi goede ende bi al dat si hadden – dat si dat niet laten en souden, si en souden hem daertoe bereiden mit hem te varen op die heydenen. Want hi die vianden Gods crecken woude of totten rechten gelove brenghe woude. Doe die hertogen,⁷⁰ greven, ridderen ende knechten, bisscoppen ende al dat ander volc vernamen des coninc Kaerls ghebot, doe bereiden si hem mit horen rechten here te leven ende te sterven om dat kersten gelove als si alre eerst mochten, ende togen mit horen coninc ghemeenlic totdat si quamen in dat lant van Constantinobilen biden keyser van Constantinobilen.

Ende doe si daer gemeenlic waren, so ontfenc die keyser coninc Kaerl ende al sijn volc mit groter eeren ende hi clagede den coninc Kaerl mit al sinen volc hoe groten scade die heyden den kersten ghedaen hadden. Also dat coninc Kaerl mit al sijn volc mitten keyser ende mit sinen volc te velde togen ende wonnen alle dat lant weder mitter hulpen Gods dat die kersten verloren hadden, ende veel meer lants daertoe ende versloegen ende vengen der heidenen also veel dattet niet goet te tellen en waer.

Als coninc Kaerl al dat <51rb> weder gewonnen hadde, woude hi weder in Vrancrijc varen want hi Gods wil volbrocht had. Doe dancte hem die keyser alte seer ende boet hem gout, sulver ende duerbaer ghestoenten ende cleynoden ende bad hem dat hi dat nemen woude om Gods wil ende om sinen wil. Als die coninc dat hoerde op datmen namels niet seggen en soude dat hijt om ghiericheit gedaen hadde, so en woude hi dat niet hebben. Mer hi dancte den keyser van sijnre goedertierenheit. Doe sprac die keyser tot coninc Kaerl ende seide:

– ‘Heb ic in minen rijc enigerhande saken die ghi van mij begherende sijt? Die wil ic alte geern geven.’

Doe antwoerde coninc Kaerl ende seide:

– ‘Ja ghi, lieve here keyser, ghi hebt hier costelike yuwelen die ic van u begheer want die wil ic mit mi in mijn rijc voeren.’

Doe sprac die keyser:

– ‘Welke cleynoden sijn dat?’

Doe sprac coninc Kaerl:

– ‘Live here keyser, dat is dat stuck vanden heiligen cruus Ons Heren, die gebenedide croen Christi, die Hem op sijn gebenedide hoeft ghedruct wert opten goeden vridach voer onse sunden, dat hemde Onser Liever Vrouwen, die doeken daer Christus in ghewonden was, den rechteren arm Sunte Symeons daer hi Onsen Lieven Here in ontfenc doe sijn gebenedide Moeder Hem offerde in den tempel ende anders alre<51va>hande heilichdom ende oec wilde beesten die in uwen lande sijn.’

Die keyser antwoerde den coninc Kaerl dat hi dat alte gheern doen woude ende noch veel meer, waert dat hijt begheerde.

Doe die coninc dat heilichdom⁷¹ vanden keyser ontfangen had, so viel hi neder op sijn knyën mit al sinen heerscap dat hi daer mit hem had, ende sprac sijn gebet ynnichlic mit groter weemoedicheit ende tranen tot Onsen Lieven Here doer sijn passie ende pijn ende doer sinen bitteren doot dat Hi hem woude openbaren mit enen waerachtigen teyken offet die selve croen waer die Hi opten goeden vridach op sijn gebenedide hoeft had om onse sunden. Ende thant als hi sijn gebet ghesproken had, so gaf hi die croen enen bisscop van Napels die Daniël gheheten was, in sijn hant ende die croen wert thant bloeyende mit sconen bloemen ende wert nat vanden douwe des hemels also datter alten groten lucht of quam dat hem alle te samen docht dat si in dat eertsce paradijs gheweest hadden. Ende veel sieken worden daer ghesont ende veel blijnden siende ende oec veel ander miraculen gheschieden daer inder tegenwoerdicheit des conincs Kaerls.

Als die coninc dese miraculen sach, <51vb> dancte ende lovede hi Onsen Lieven Here. Ende hi nam sijn coninclike want ende las die bloemen daerin ende gafse den bisscop Daniël te verwaren. Die bisscop overmits der groter bliscap ende tranen die hi stortede, so en docht⁷² hi op die want niet, mer hi lietse hem ontvalen. Mer Onse Lieve Here en woude die costelike bloemen niet verloren laten noch onder die voet hebben ghetreden. Mer die engelen Gods waren bereit ende namen die want mitten bloemen ende heldense in die lucht meer dan twee uren. Ende doe dat screyen ende dat ghebet des coninc ende der heren uut was, so eyschede die coninc sijn want weder vanden bisscop. Mer die bisscop overmits bliscap tranen ende screyen so en wist hi vander want niet te seggen. Mer hi sach op inden hemel ende sach die want mitten bloemen hangen in die lucht, also dat si alle te samen verstonen dat si daer gehouden wert vanden engelen ende si vielen in haren ghebede ende die want quam weder neder in des coninc handen ende die coninc nam al dat costelike heilichdom ende sonde den keyser ende voer weder te lande.

Ende dat hemde Onser Liever Vrouwen ende die doeken daer Jhesus in ghewonden was die brocht coninc Kaerle taken in Onser-Vrouwen-munster <52ra>. Ende dat deel des cruces Christi ende die croen ende ander heilichdom brocht hi te Parijs in sijn conincklike stat. Ende die bloemen vander croenen Ons Heren worden verwandelt in hemelbroet ende dit brocht hi bi Parijs inder kerken des goeden Sinte Dyonisius datter noch huden des dages is, totten love Godes ende sijnre ghebenedider Moeder ende alre heiligen.

Het geviel in die tyden dat die coninc van Cypers neder quam totten coninc van Vrancrijc, also dat die coninc van Cypers vernam dat die doerne croen Ons Lieven Heren was in des conincs capel te Parijs. Als hi langhe gheweest had biden coninc van Vrancrijc ende hi weder thuus trecken soude, doe badt hi den coninc van Vrancrijc dat hi hem woude gheven enen tack van der croenen Christi. Die coninc van Vrancrijc antwoerde den coninc van Cypers dat hi dat geern doen woude ende gaf den coninc van Cypers enen tac vander croenen Christi. Doe nam die coninc van Cypers dien tack vander croenen Ons Heren Jhesu Christi mit groter eren ende vuerdesse mit hem te Cypers.

Daerna ghevielt dat die keyser⁷³ hem soude laten croenen vanden paeus van Roemen ende quam tot Romen mit groter eren ende weerdicheit. Ende die coninc van Cypers was daermede ende <52rb>⁷⁴ hadde die tack vander croenen mit hem. Also die keyser ghecroent was vanden paeus ende die cardenael van Ostiën den keyser ghecroent hadde vandes paeus wegghen ende si over tafel saten ende aten, doe wert die coninc van Cypers seggende van sinen costeliken heilichdom dat hi bi hem hadde als vander croenen Ons Lieven Heren. Doe die cardenael van Ostiën dat hoerde, so wert hi mit allen ontsteken van bynnen mitten vuer der mynnen, want hi grote myn had totter croenen Christi, ende badt den coninc van Cypers om die tack vander croenen Ons Heren. Die coninc en woude den cardenael niet weygeren noch verhoren ende gaf hem den tack vander croenen Ons Heren. Die cardenael van Ostiën behielt dien tack in groter reverenciën ende eren also lange als hi levede.

Ende mit die cardenael van Ostiën so plach te woenen een eerbaer man geheten her Evert van Wede welc namens cureyt wert der kerken van Amersfoort. Ende hi wist wel te seggen van desen tack vander croenen Ons Heren also dat dese kerdenael vanden live ter doot quam, ende her Evert van Wede quam na dien tack voerscreven vander croenen Christi. Ende hadde daarna lange tijt veel beden om beyde vanden hertoge van Gelre ende vander ecclesiën van Uterrecht dat hi dien tack voer<52va>screven hem gheven woude. Mer hi en wast niet beraden alst God woude, mer hi brochten inder kerken tot Amersfoort daer men grote eer doet God van hemelrijc ende sijnre ghebenedider Moeder, der maget Maria, ende der croenen Ons Lieven Heren. Welke tack beslagen is in sulver ende in goude, als men sien mach. Van welken doernen tack die borgemeesters, scepren ende gemeen raet der stat van Amersfoort een grote feest hebben ghemaect inder kerken van Amersfoort, bi consent ende wil des dekens ende des ghemenen capittels tot Amersfoort, ende hebben haer breven ende segel den capittel voerscreven ghegheven tot eenre ewiger gedenckenisse. Ende dese tack pleechmen twee werf des jaers te tonen den volc als opten goeden vridac⁷⁵ onder dat ampte, ende ten anderen mael des vridages na die vijndinge des Heiligen Cruces inden mey. In welken dage dan is groet afluut uutten stoel van Romen als VII jaer ende karinen.

NOTEN

1. Over Geert Grote en de Moderne Devotie zijn boekenplanken vol geschreven. Voor een helder en overzichtelijk overzicht verwijzen we gemakshalve naar C.C. de Bruin, E. Persoons & A.G. Weiler, *Geert Grote en de Moderne Devotie*. Zutphen 1984 én naar Rudolph van Dijk, Het vrouwenklooster Diepenveen in zijn historische context. Bijdrage aan de geschiedenis van de religieuze vrouwen in de Moderne Devotie, in: *Het ootmoedig fundament van Diepenveen. Zeshonderd jaar Maria en Sint-Agnesklooster. 1400-2000*. Redactie Wybren Scheepma. [Deventer], 2002. (Publicaties van de IJsselacademie 152), 15-40. Deze bundel bevat ook een uitgebreide en bijgewerkte bibliografie over de Moderne Devotie.

2. Zie: Pauline Hagemeijer, Devote vrouwen in Holland omstreeks 1400, in *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laat-middeleeuws Nederland aangeboden aan prof.dr. A.H. Bredero*. Onder redactie van N. Lettinck & J.J. van Moolenbroek, Utrecht 1986, 224-241 & 299-302; F.W.J. Koorn, Het Kapittel van Utrecht, in: *Windesheim 1395-1995. Kloosters, teksten, invloeden. [...]*. Redactie: A.J. Hendrikman, P. Bange, R.Th.M. van Dijk e.a. Nijmegen 1996, (Middeleeuwse studies 12), 131-142; Koen Goudriaan, Holland gewonnen voor de Moderne Devotie, in *Madoc* 11 (1997), 130-141; Koen Goudriaan, De derde orde van Sint Franciscus in het bisdom Utrecht. Een voorstudie, in *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* I (1998), 205-260; Koen Goudriaan, De derde orde als onderdeel van de Moderne Devotie, in *Ons geestelijk erf* 74 (2000), 9-32; Madelon van Luijck, Devote vrouwen tijdens de tweede religieuze vrouwenbeweging in de laatmiddeleeuwse Noordelijke Nederlanden, in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 27 (2001), 33-56 & K. Goudriaan, *Volmaakte levens. Modellen van christelijk leven en de laatmiddel-*

eeuwse maatschappij. Amsterdam, 2002. (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Geschiedenis der Middeleeuwen aan de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit van Amsterdam op 30 mei 2002).

3. Zie Koen Goudriaan, Kroniekjes van Amersfoortse kloosters en conventen, in *Flehite. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken* 1 (2000), 54-68 & Koen Goudriaan, Willem Hendriksz van Amersfoort, in *Flehite. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken* 3 (2002), 66-99.

4. Zie J. Kemperink, Johan van Ingen, Geschiedenissen, in *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 74 (1957), 64 & 66.

5. Zie de literatuur hiervoor genoemd in noot 2.

6. Voor een korte legende van Agatha zie Ludo Jongen & Saskia Prins, *Heilig Amersfoort*, Amersfoort 2003.

Het is merkwaardig dat de vrouwenconventen en -kloosters in Amersfoort en elders als patrones vaak een legendarische, vroeg-christelijke martelares kozen. Zie hierover Mathilde van Dijk, Hagiografie van de heilige Barbara in Brabantse vrouwen-gemeenschappen. Waarheid, ideologie en fantasie, in *Genoechlike ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*. Redactie: B. Ebels-Hoving, C.G. Santing & C.P.H.M. Tilmans, Hilversum 1987, (Middeleeuwse studies en bronnen 4), 141-155; Anneke Mulder-Bakker, Heilige maagden aan de Maas. In: *Genoechlike ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*. Redactie: B. Ebels-Hoving, C.G. Santing & C.P.H.M. Tilmans, Hilversum 1987, (Middeleeuwse studies en bronnen 4), 121-139 & Mathilde van Dijk, *Een rij van spiegels. De Heilige Barbara van Nicomedia als voorbeeld voor vrouwelijke religieuzen*, Hilversum 2000, Middeleeuwse studies en bronnen 71/Diss. Groningen.

7. Zie Kemperink, Johan van Ingen,

68 & 73-74.

8. Zie hierover C. Lingier, Boekegebruik in vrouwenkloosters onder de invloed van de Moderne Devotie. Methodologische opmerkingen en bronnen, in Th. Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid*.

Middelnederlands geestelijk proza, Amsterdam 1993, (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 8), 280-294 & 454-466; én Wybren Freerk Scheepsma, *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. Amsterdam 1997, (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 17).

9. Zie Karl Stooker & Theo Verbeij, *Collecties op orde. Middelnederlandse handschriften uit kloosters en semi-religieuze gemeenschappen in de Nederlanden*. 2 dln, Leuven 1997, (Miscellanea Neerlandica 16), Deel 2, nrs. 11-15.

Behalve de door Stooker & Verbeij genoemde codices met Middelnederlandse teksten zijn er nog minstens drie codices met Latijnse teksten: Amersfoort, Stadsarchief, 2595 (15de-eeuws *Graduale*), 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 75 A 2 (15-de/16de-eeuws winterdeel van een *Antifonarium*) & Wellington, Bible Society of New Zealand, 137 (15de-eeuws *Antifonarium*).

10. De signaturen zij resp. 19407 en 19408-09. Het eerste deel bevat 127 folia, het tweede 151. Beide codices zijn van papier, meten $\pm 270 \times 200$ mm en zijn beschreven in 2 kolommen in een *littera hybrida*.

11. Zie hierover Christina Maria Stutvoet-Joanknecht, *Der byen boeck. De Middelnederlandse vertalingen van Bonum universale de apibus van Thomas van Cantimpré en hun achtergrond*, Amsterdam 1990, Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.

12. Voor een uitvoerige inhoudsopgave zie: Stooker & Verbeij, *Collecties*, deel 2, nr. 12.

13. Bij het vertalen hebben we de Middelnederlandse tekst zo nauwkeurig mogelijk gevolgd. Slechts hier en daar hebben we om stilistische rede-

nen de tekst ietwat aangepast of ingekort. Tussen [] staan verklarende toevoegingen van onze hand.

14. Zie Einhard, *Het leven van Karel de Grote*. Vertaald en toegelicht door Patrick De Rynck, Amsterdam 1999.

15. Net als bij Karel de Grote zijn rond deze Haroen al-Rashid vele verhalen gegeven. Zie hierover Mia I. Gerhardt, *The Art of Story-Telling. A Literary Study of the Thousand and One Nights*, Leiden 1963.

16. Zie Einhard, *Het leven*, 34.

17. *Annales Regni Francorum*, in: *Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte. Fontes mediæ ævi*, Berlin, 1998, dl. 1 (cd-rom): 'Eodem anno (799) monachus quidam de Hierosolimis veniens benedictionem et reliquias de sepulchro Domini, quos patriarcha Hierosolimitanus domno regi miserat, detulit.'

18. *Anales regni francorum*: 'Eadem die Zacharias cum duobus monachis de Oriente reversus Romam venit; quos patriarcha Hierosolimitanus cum Zacharia ad regem misit, qui benedictionis causa claves sepulchri Dominici ac loci calvariae, claves etiam civitatis et montis cum vexillo detulerunt.'

19. Over epische concentratie zie *De epische wereld. Middelnederlandse Karelromans in wisselend perspectief*. Onder redactie van Evert van den Berg & Bart Besamusca, Muiderberg 1992. Over het literaire personage Karel de Grote zie ook W.P. Gerritsen & A.G. van Melle (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*, Tweede, herziene druk, Nijmegen 1998, 186-196. Vgl. *Lexikon des Mittelalters* 5, 956-966.

Zowel Jacob van Maerlant als Jan van Boendale verwijzen allerlei verhalen naar het rijk der fabelen. Zie Hans van Dijk, Maerlant en de fantasten, in *Poëtica-onderzoek in de praktijk*. Onder redactie van F.A.H. Berndsen, H. van Dijk [&] G.J. de Vries, Groningen 1993. 33-38; & W.P. Gerritsen, H. van Dijk, Orlanda S.H. Lie & A.M.J. van

- Buuren, A fourteenth-century vernacular poetic: Jan van Boendale's 'How Writers Should Write' (with a Modern English Translation of the text by Erik Kooper), in *Medieval Dutch Literature in Its European Context*. Edited by Erik Kooper, Cambridge 1994, Cambridge Studies in Medieval Literature 21, 245-260.
20. Zie Einhard, *Het leven*, 30.
21. Zie Hans van Dijk, *Het Roelantslied. Studie over de Middelnederlandse vertaling van het Chanson de Roland, gevolgd door een diplomatische uitgave van de overgeleverde teksten*. 2 dln, Utrecht 1981, Diss. Utrecht, Deel 1, 16-30. Vgl. Gerritsen & Van Melle, *Van Aiol*, 283-291 & 335-338.
22. Zie ook *Lexikon des Mittelalters*, Deel 8, 1119-1121.
23. Zie *Lexikon des Mittelalters*, deel 7, 309; en Hans-Wilhelm Klein, *Die Chronik von Karl dem Grossen und Roland*. Der lateinische Pseudo-Turpin in den Handschriften aus Aachen und Andernach ediert, kommentiert und übersetzt von [...], München 1986, Beiträge zur romanischen Philologie des Mittelalters Band 13.
24. Zie hierover J. van Herwaarden, *Op weg naar Jacobus. Het Boek, de Legende en de Gids voor de Pelgrim naar Santiago de Compostela*, Hilversum 1992, Publikaties van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen 6; en Mireille Madou, *Het verhaal van de heilige Jacobus. Van Jacobus tot Santiago de Compostela*, Schoorl 1991, Santiago de Compostela-Bibliotheek 5.
25. Volgens Gerhard Rauschen (*Die Legende Karls des Großen im 11. und 12. Jahrhundert*. Herausgegeben von [...], Leipzig 1890, Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 7, 99) werd de *Descriptio* geschreven ná 1060, maar vóór de Eerste Kruistocht (1096-1099). Jean-Louis G. Picherit (Edition and Translation), *The Journey of Charlemagne to Jerusalem and Constantinople (Le Voyage de Charlemagne à Jérusalem et à Constantinople)*, Birmingham (Alabama) 1984, VI-VII) wijst erop dat omstreeks 1110-1112 koning Lodewijk VI (1108-1137) een concurrerende markt in het leven riep, vlakbij Saint-Denis, waar de bisschop in processie rondging met een stuk van het Heilig Kruishout. De *Descriptio* zou dan geschreven zijn in het licht van deze concurrentie. Vgl. Glyn S. Burgess (Edition and Translation) & Anne Elizabeth Cobby (Introduction), *The pilgrimage of Charlemagne (Le Pèlerinage de Charlemagne)*. New York/Londen, 1988, Garland Library of Medieval Literature 47 Serie A, 13.
26. Benedictus de Sancto Andrea, een monnik uit het Italiaanse Monte Soracte, is de eerste die vertelt dat Karel de Grote zelf relieken die met het lijden van Christus waren verbonden, uit het Oosten haalde. De keizer zou in vrede naar Jeruzalem en Constantinopel zijn gereisd, ging een alliantie aan met de keizer en ontving relieken, waaronder die van Sint Andreas, die hij aan het klooster van de kroniekschrijver gaf. De monnik noteerde zijn relaas omstreeks het jaar 968. Het was ongetwijfeld zijn bedoeling om authenticiteit te verschaffen aan de relieken van zijn klooster. Zie: Burgess, *Pilgrimage* 12; Rauschen, *Legende*, 142; Picherit, *Journey*, V; zie voor de kroniek van Benedictus: Georg Heinrich Pertz (Edition), *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores, in folio, III*. Hannover 1839, 708-721, met name 708.
27. Zie Rauschen, *Legende*, 103-123.
28. Drie evangelisten maken melding van de doornenkroon die Christus droeg voorafgaand aan zijn kruisdood: *Matteüs* 27,29, *Marcus* 15,17 & *Johannes* 19,2 en 5. Alleen Lucas noemt de doornenkroon niet. Deze kroon werd gebruikt om de spot te drijven met Jezus. Immers, de Makkabeeënkoningen werden als teken van hun koninklijke waardigheid wel met een krans getooid, maar die bestond uit gouden bladeren, die van Jezus uit doornen. Zie *Lexicon für Theologie und Kirche*. 14 dln. Freiburg im Breisgau, 1957-1967², 3, 521.

De relik van de doornenkroon wordt voor het eerst genoemd door Paulinus van Nola in het begin van de 5de eeuw. Na hem meldt Cassiodorus omstreeks 570 de aanwezigheid van de doornenkroon als relik in Jeruzalem. De relik werd toen, volgens een verslag van Antoninus van Piacenza, vereerd in de kerk op de berg Sion. Daar trof enkele eeuwen later, in 870, ook de monnik Bernard de doornenkroon aan. Zie *The Catholic Encyclopedia. An International Work on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church*, 17 dln. New York 1907-1922, deel 4; en *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Herausgegeben von Engelbert Kirschbaum [...], 8 dln, Rom [&c.] 1971, deel 1, 511-516. Verschillende doornen uit de kroon zouden door toedoen van Karel de Grote al hun weg naar het westen hebben gevonden. 29. Burgess, *Pilgrimage*, 13; Rauschen, *Legende*, 97-98; Picherit, *Journey*, V. 30. Rauschen, *Legende*, 147; Burgess, *Pilgrimage*, 13; Picherit, *Journey*, V. Al op 10 juni 1047 is sprake van de aanwezigheid van de passierelieken te Saint-Denis; een eerste jaarmarkt wordt op 8 juni 1048 vermeld (Picherit, *Journey*, 6). 31. Rauschen, *Legende*, 98. In 877 stichtte Karel de Kale in Compiègne de abdij van Onze Lieve Vrouw. Bij die gelegenheid schonk hij de abdij relieken, die afkomstig waren uit de kapel in Aken. Ook toen werd de doornenkroon niet vermeld. 32. Burgess, *Pilgrimage*, 29 & 13. 33. Zie Rauschen, *Legende*, 1-93. 34. Zie *The Catholic Encyclopedia*, 3; én *Lexicon für Theologie und Kirche*, 5, 1356. 35. Over Jacobus de Voragine en de *Legende aurea* zie Marijke Carasso-Kok, Een goed geordend verhaal. Jacobus de Voragine en de *Legenda aurea*, in: *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*. Onder redactie van Anneke B. Mulder-Bakker en Marijke Carasso-Kok, Hilversum 1997, 27-48. 36. Over de twee Middelnederlandse

vertalingen van de *Legenda aurea* zie Werner Williams-Krapp, *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters. Studien zur ihrer Überlieferungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*, Tübingen 1986, 53-187.

37. Zie Koen Goudriaan, Het *Passionael* op de drukpers, in *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*. Onder redactie van Anneke B. Mulder-Bakker en Marijke Carasso-Kok, Hilversum 1997, 73-88.

38. De citaten uit de *Legende van Karel de Grote* is gebaseerd op het *Passionael*-exemplaar Leiden, Universiteitsbibliotheek, 1496 B 13. Het heeft een moderne penfoliëring: 266ra,16-270ra,32. Dit exemplaar is samengebonden met het *Somerstuc* (Gouda: Gheraert Leeu, 1 april 1480). Ook het *Somerstuc* is – in vergelijking met de eerste Leeu-druk – uitgebreid, met vijf ‘nieuwe’ legenden. Het *Somerstuc* heeft in het Leidse exemplaar een aparte penfoliëring. Zie hierover Ludo Jongen, Heerlijk – helder – heilig. Een ‘kort’, Middelnederlands leven van de Heilige Clara, in *Madoc* 8 (1994), 149-158.

39. Zie Hans van Dijk, Karel de Grote in het *Passionael*, in *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*. Onder redactie van Anneke B. Mulder-Bakker en Marijke Carasso-Kok, Hilversum 1997, 61-72.

40. Zie Williams-Krapp, *Die deutschen und niederländischen Legendare*, 425, s.v. *Karl der Große*. Vgl. Jongen, Heerlijk.

41. Zie Sherry L. Reames, *The Legenda Aurea. A Reexamination of its Paradoxical History*, Madison (Wisconsin) 1985; Barbara Fleith, *Studien zur Überlieferungsgeschichte der lateinischen Legenda aurea*, Bruxelles 1991, *Subsidia Hagiographica* 72.

42. De eerste druk van het *Passionael* verscheen op 31 juli 1478 (*Winterstuk*) én 10 mei 1478 (*Somerstuk*); de tweede druk verscheen op 10 februari 1480 (*Winterstuk*) én 1 april 1480 (*Somerstuk*). Zie Het Goudse fonds, in *Een drukker zoekt publiek. Gheraert Leeu*

te Gouda 1477-1484. Redactie: Koen Goudriaan, Paul Abels, Nico Habermehl & Bart Rosier, Delft 1993 (Oudheidkundige Kring 'Die Goude'. Drie-en-twintigste verzameling bijdragen 1993), nummers 6 & 20. Vgl. Goudriaan, *Het Passionael & Jongen*, Heerlijk, 158, noot 8.

43. Vgl. Jacobus de Voragine, *The Golden Legend. Readings on the Saints*. Translated by William Granger Ryan, 2 dln, Princeton (N.J.) 1993, Deel 1, 277-284.

44. Zie *The Catholic Encyclopedia*, 6.

45. Zie *Lexikon des Mittelalters*, 1, 1369. Vgl. Anton Legner, *Reliquien in Kunst und Kult zwischen Antike und Aufklärung*, Darmstadt 1995, 199-219. De kroon maakt momenteel deel uit van de kerkschatten van de Notre Dame te Parijs.

46. W. Nolet & P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam 1951, 314.

47. G. Brom (ed.), *Bullarium Trajectense Romanorum pontifium diplomata quotquot usque ad Urbanem papam VI (an. 1378) in veterem episcopatem Trajectensem destinata*, 2 dln, Den Haag 1896, Deel 2, nr. 1873.

48. Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort, *Archief van het kapittel van Sint-Joris*, 1 fol. 22 = W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort, 777-1580*, Amersfoort 1878, Deel 1, 408-409; vgl. *Archief Sint-Joris* 1 fol. 6vo-7 = Van Rootselaar, *Amersfoort*, Deel 1, 507-508. In de akte wordt Evert kanunnik van Ceefsliet genoemd; deze verbassterde naam hebben we helaas niet kunnen thuis brengen. Aan het einde van het doornenkroonverhaal uit het Sint-Aegtenconvent wordt aan deze akte uit 1382 gerefereerd.

49. Zie voor dit feest A. van de Kar, *Kruisverheffing en Kruisvinding*, *Liturgisch woordenboek*, deel 2, 1415-1419.

50. Het feest van de doornenkroon (*Festum Corona spinea Domini*) werd in onze streken gevierd op 4 mei; in Frankrijk stelde koning Lodewijk IX, de Heilige, in 1239 het *Festum suscep-*

tionis coronae Domini in, ter ere van de relikwie die hij naar Parijs had gebracht. Dit feest werd op 11 augustus gevierd. Vgl. Eg. Strubbe & L. Voet, *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*. Antwerpen-Amsterdam 1960, 458; H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover 1971¹¹, 43; én *The Catholic Encyclopedia*, 14.

51. Dubbel of *duplex* was de feeststrang voor hogere feesten. Zie B. Luykx, *Dubbel. D*, in *Liturgisch Woordenboek*, Roermond-Maaseik, 1958-1962, 626-627; *The Catholic Encyclopedia*, 6; én *Lexicon für Theologie und Kirche*, 4, 99.

52. In het *Antifonale* (zomerstuk) van de abdij van Villers, is een officie van de doornenkroon opgenomen. Die gebeden zullen waarschijnlijk ook in Amersfoort zijn gebruikt (*Liber sancte Marie de Villari*, Koninklijke Bibliotheek, Brussel, signatuur: 6436, fol. 159 sqq.). Van Kalveen stelt dat in Amersfoort een eigen Amersfoorts officie werd gebruikt (De Sint Joriskerk in middeleeuws Amersfoort, in *De Amersfoortse kerken*. Amersfoort 1984, 18). Dat blijkt echter nergens uit de bronnen.

In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (signatuur: 128 D 29) bevindt zich een 15de-eeuws missaal, afkomstig uit het diocees Utrecht, waarin op fol. 230vo gezangen (*sequenties*) voorkomen zowel ter ere van Sint Joris, als ter ere van de doornenkroon. Een herkomst uit Amersfoort lijkt ons niet onwaarschijnlijk.

53. Vgl. voor dit feest Van de Kar, *Kruisverheffing*.

54. Vgl. C.C. van Valkenburg, Van Weede, in *Nederland's Adelsboek* 46 (1953), 375; & W. Wijnaendts van Resandt, De eerste generaties van het geslacht Van Weede, in *De Nederlandse Leeuw* 44 (1926), 133-134.

55. Zie *The Catholic Encyclopedia*, 2 & 8; Pierre Bertrand de Colombier, in *Encyclopedia Britannica* (editie 1911, geraadpleegd via: [32](http://www.1911encyclope-</p>
</div>
<div data-bbox=)

dia.org) Vgl. over Pierre Bertrand ook Salvador Miranda, *The Cardinals of the Holy Roman Church*, gepubliceerd op de website van de Florida International University Library (www.fiu.edu/~mirandas/cardinals.htm), met bronvermelding.

56. Nationaal Archief, *Archief van het kapittel van St. Maria op het Hof te 's-Gravenhage* 1 en 7, gedrukt in J. de Riemer, *Beschrijving van 's-Gravenhage*. 2 dln, Delft 1730-1739, deel 1, 195 & 194. Ook de Onze-Lieve-Vrouwekapel in het Gelderse Renkum zou in 1401 van koning Karel VI (1380-1422) een doorn uit de doornenkroon hebben ontvangen. Zie *Bedevaartplaatsen in Nederland*, Samenstelling en redactie: Peter Jan Margry & Charles Caspers, 3 dln, Amsterdam-Hilversum 1997-2000, deel 1, 659.

57. Vgl. Bibliotheek Universiteit van Amsterdam, Afd. Handschriften en Archieven, Collectie W. Moll, Rekening kerkmeesters Sint-Joriskerk 1572-73 [= Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort, Bibliotheek, sig.nr. 2641 (fotokopieën)], fol. 20vo.

58. Over aflaten zie Nikolaus Paulus, *Geschiede des Ablasses im Mittelalter*. 3 Bde. Darmstadt, 2000. [2., um eine Einleitung und eine Bibliographie erweiterte Auflage; 1. Auflage 1922]. Deel 3, 130-154; en *Lexikon des Mittelalters* 1, 43-46.

59. Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort, Rechterlijk Archief 436 (1) fol. 62vo; vgl. Van Kalveen, *De oudste rekening van de Sint Joriskerk teruggevonden* (2), in *Fleहित*. *Tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht* 11 (1979), 20.

60. A. Matthaëus, *De nobilitate, de principibus, de ducibus, de comitibus, de baronibus, de militibus, equitibus, de advocatis ecclesiae, de comitatu Hollandiae et dioecesi Ultraiectina libri quatuor ...* Amsterdam 1686, 730-733. Deze gegevens werden door Matthaëus ontleend aan een ons niet bekend handschrift met akten en privileges betreffende de rivier de Eem. Uit dit werk werden ze overgenomen door A. van Bommel,

Beschrijving van de stad Amersfoort, 2 dln, Utrecht 1760, deel 1, 263-266, aan wie Van Rootselaar het op zijn beurt ontleende (*Amersfoort*, deel 2, 163-166). 61. Vgl. Matthaëus, *De nobilitate*, 730-733.

62. Zie hierover: Henk van Os, *Gebed in schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500*, met medewerking van Eugène Honée, Hans Nieuwdorp & Bernhard Ridderbos, Amsterdam/London 1994, 104-129 & A.A. MacDonald, H.N.B. Ridderbos & R.M. Schlusemann (eds.), *The Broken Body. Passion Devotion in Late-Medieval Culture*, Groningen 1998, Mediaevalia Groningana 21.

63. Van Kalveen, *Rekening teruggevonden*, 24-25; & Karel Emmens, *De Sint-Joriskerk te Amersfoort. Van hofkapel tot kapittelkerk*. Amersfoort 1998, Amersfortia reeks 11, 177.

64. Zie Van Kalveen, *Rekening teruggevonden*, 21 & 25; & Emmens, *Sint-Joriskerk*, 165 & 170-172.

65. Emmens, *Sint-Joriskerk*, 171.

66. Emmens, *Sint-Joriskerk*, 165.

67. Bibliotheek Universiteit van Amsterdam, *Rekening kerkmeesters* fol. 20; vgl. Van Kalveen, *Rekening teruggevonden*, 6.

68. De tekst van het handschrift wordt kritisch weergegeven, d.w.z. dat de – overigens voor het Middelnederlands gangbare – afkortingen stilzwijgend zijn opgelost, dat u/v/w en i/j volgens het huidige gebruik zijn weergegeven, en dat interpunctie en alinea-indeling is aangebracht. Uiteraard wordt elke wijziging van het handschrift verantwoord.

69. Hierna 'd' doorgehaald.

70. Het handschrift heeft 'herten der'.

71. Het handschrift heeft 'heilichden'.

72. Het handschrift heeft 'doch'.

73. Hierna 'van s' doorgehaald.

74. Abusievelijk heeft de kopiist het laatste woord van de vorige kolom (ende) nogmaals genoteerd aan het begin van deze kolom.

75. Het handschrift heeft 'vridat': ongetwijfeld een verschrijving voor 'vridac(h)'.